

יצירה וכליון באדם ובחברה

פ. שניאורסון

בן-תרבות — אם בניגוד לכל מה שנודע עד עכשיו, מסוגלים מאות אלפים ממין האדם ל„סובלימציה“ הפוכה זו, האוכלת מיליונים וממלאה את חלל העולם יסורי נצח?

לכאורה מעידה תבוסת הנאציזם ואתרית מנהיגיו, שאין בידי כוחות ההרס להאריך ימים וסופם להיכנע לפני כוחות התרבות. ואולם תשעת מיליוני הנפשות שנספו בשואת הגאנאסיד, האין הן הוכחה מספקת למהותו ומפוקפקת של כוח היוצר שבאדם, שהוא גופו מסוגל להפוך כל-ימשחית נגד עצם האנושות והתרבות. אילו ראה הביולוג כי מאות אלפי אדם התחילו מהלכים על ארבע במשך שנים — האם לא היה בא לידי פקפוק בהנחת היסוד, שהאדם הוא בריה הולכת על שתיים?

אך הגישה הזאת אינה הולמת את מציאות חיי הנפש. יש לנו ענין בשני עקרונות אובייקטיביים המגלים לנו את הדברים לעומקם. מצד אחד אנו רואים את הקשרים הדינאמיים שבין כוחות היצירה לתנאי ההסתגלות שבמלחמת הקיום במובנה הרחב, ומצד אחר, עלינו להבחין בעומק היחס הדיאלקטי שבין כוחות היצירה לכוחות ההרס, הנובעים מאותו המקור הנפשי. אלא שבהתאם לגורמים חוקיים מסויימים, הם נפרדים, כזרם החשמל הבא בשני כיוונים, חיובי ושלילי.

העקרון האחד, הכללי ביותר, הוא העקרון הביאורפסיכולוגי, שלפיו כוחות היצירה, ככל הכוחות האורגניים של האישיות, דינאמיים מטבעם ונמצאים תמיד במאבק של הסתגלות במלחמת הקיום. כשם שהאורגניזם עלול, בתנאי אים לא נאותים, להיכשל במלחמת הקיום עם הגורמים המזיקים ולהגיע למחלה מהרסת, כך עלולה האישיות (האינדיבידואלית או הקיבוצית) להיתקל תוך מאבק ההסתגלות, בסיבוכים סר ציאליים ולבוא לידי סטיות חולניות המשליטות את יצרי ההרס. זה הכלל בעולם החי: החולי — או השתלטות כוחות ההרס — הוא בתנאי קיום חמורים תופעה „טבעית“, אך יוצאת-דופן בהחלט. כלל זה חל על כל מערכת חיים, בין היא פיזיולוגית, פסיכולוגית או סוציאלית. כוח היוצר שבאדם, כמו הבריאות בכל בעל-חי,

השקפת היסוד על מהות האדם, לאסכולותיה השונות, שהיתה שולטת בארצות התרבות, נת-ערעה כליל בתקופת הזוועה של השמדת המיליונים באירופה הנאצית. לא רק התורות הפסיכולוגיות ה„אופטימיות“, הרואות את יצר היצירה כגורם מכריע בנפש, אף הפסיכואנאליזה, שהיא פחות „אופטימית“, שכן רואה היא את יצר ההרס הפרימיטיבי המניע הראשוני באדם, קצרה ידה להסביר את השואה. סטיפן צוייג מתאר בספרו „עולם תמול“ (לונדון, 1941) על שיחתו עם פרויד על הנאציזם, שבו ראה האחרון אישור להשקפתו כי „הברבריות, יצר ההרס האלמנטרי, שוכנת עמוק בנפש האדם, עד שאין להכחידה והיא פעילה עד לידי זוועה“. אבל כשהגיע צוייג לדבר על הטרגדיה היהודית בתקופת הנאציזם לא ידע גם פרויד פשר לחידה האימה הזאת. „אפילו פרויד“, אומר צוייג, „זה הגניוס הבהיר ביותר של התקופה, אשר עמו דיברתי הרבה באותם הימים, לא ידע שום ביאור לשירוף זה“.

השקפת-היסוד על „חשיבות“ האדם נשענת על שתי עובדות עיקריות: האדם הוא יוצר התרבות וההיסטוריה; אנשים נורמליים מחפשים בדרך כלל (אף לפי הפסיכואנאליזה) מוצא פרודוקטיבי או „סובלימציה“ ליצרי ההרס. ואולם באירופה של היטלר השתלטו יצרי ההשמדה על רבבות אדם במשך שנים — ללא כל נטייה ל„סובלימציה“, יתר על כן: רצח המיליונים לא היה התפרצות ספונטאנית, עיוורת, של המונים, אלא מעשה-ימדינה מאורגן הנעשה דרך תכנית על ידי מנגנון ממלכתי בהשתתפות מאות אלפים מן העם הגרמני וגרוריו. מנגנון זה מפעיל למטרה זו את כל הישגי השכל והתרבות. לבנין „תאיהגיוס“ נסתייע הנאציזם בטכניקה המשוכללת ביותר, כשם שניצל למטרותיו את כל אמצעי הספרות והמדע וההסברה המודרנית, כך נהפכת קצרת הסובלימציה על פיה. כשרונות התרבות והיצירה עצמם נעשים כוח דוחף ליצרי ההשמדה. הפסיכולוגים כאנשי התרבות כולם עמדו נדהמים וכפרויד לא ידע איש „שום ביאור לשירוף זה“. ובכן, מהו האדם — נוקבת היתה השאלה בנפשו של כל

כשכוחות ההרס פורצים ושוטפים בלי הפוגה, התקופה השלישית היא תקופת ההתחדשות, כשהפורענות מוזיקה את עמי התרבות ומגייסת את כוחות היצירה למלחמת הגאולה. אף בתקופה הראשונה, היא תקופת השאננות, נמצאים בני-אדם הרואים את הגולה, ומהזירים את בני דורם על הסכנה, והם המכשירים את הרוחות לקראת מלחמת התנופה בשואה, אפילו לאחר שבאה לעולם.

אותו מחזור בן שלוש התקופות אתה מוצא בהיסטוריה היהודית. העם היהודי המפוזר, שהוא מיעוט חלש כמעט בכל הארצות, מגרה, בימי שפל וריאקציה, את היצירים השפלים בעמי הרוב, נסיבות היסטוריות הרדימו בעם היהודי את השאיפות המדיניות, בעוד שעוררו בו, במידה מסוימת, את כוחות היצירה הדתית והתרבותית. רק במאה התשע עשרה קמו חוזים, שצפו מראש את העתיד והזהירו את העם היהודי מפני התנוונותם של כוחות ההגנה הלאומית בגולה ועל האסון הצפוי ליהודים בשעת חירום וזעזוע במאבק העמים. הם שיסדו את התנועה הציונית, שהיה בה משום הכרח היסטורי לא רק ליהודים, אלא לכל העמים. אבל עד שבאה השואה הנאצית, שאכלה את שליש האומה, לא התנער העם למלחמת התקומה המדינית. תנועה זו קמה בתקופת השאננות, אך היא שהכשירה את הרוחות למלחמת הגאולה וסללה את הדרך לתקור מה מדינית.

הגענו למסקנה כללית: לפי העקרון הביאור פסיכולוגי אנו רואים, מצד אחד, שגם בתקופת השואה משתלטים יצרי ההרס לא משום עדיפות כוחם בחיי הנפש, אלא מחמת חולשתה של המתיהות הנורמאלית של יצרי היצירה. מצד אחר, הרי השואה עצמה מגייסת את אנשי התרבות למלחמת הגאולה, עד שתזרז ומעלה לשלטון את יצרי היצירה. יש בה כדי לשמור אותנו, בתקופת השואה, מפני הפרזות פסימיות בנוגע למהות האדם אף לתרום משהו לפסיכור היגינה של החברה. זו מצווה עלינו לקדם את פני השואה על ידי מלחמה שיטתית ומתמדת בשאננות, הקודמת לשואה וגורמת לה, כשם שהרפואה הסוציאליט מקדמת פני מגיפות, על ידי ביעור שיטתי וקפדני של קני הוזהמה. על כן ראוי היה לעמי התרבות, ולעמים הנרדפים ביהוד, לתת דעתם על הקמת תחנה בין-לאומית לפסיכור-היגינה של החיים המדיניים. תפקידה יהיה מחקר שיטתי (במתכונת סוציאל-פסיכולוגית)

אינו רכוש סטאטי, קבוע ועומד, הניתן להנאה מן המוכן, אלא הוא אך אפשרות, הניתנת להגשמה בתנאים מסויימים ומתוך מאמצים מסויימים. ביצורים הגבוהים ניתן ערך גורלי יותר ויותר לחינוך במובן הרחב, היינו לאימון מכוון של התכונות החיוביות ולהשבתה פעילה של תנאי הקיום. בתוך מלחמת תמיד זו שבין כוחות היצירה לכוחות ההרס יד הראשונים, בדרך כלל, על העליונה לפי שהם מביאים עמם את יתרון ההמצאה והחדוש. כשמשתלטים כוחות ההרס — לא משום תקיפותם היתירה הם משתלטים, אלא משום רפיון המתיהות מן הצד שכנגד, בחינת „והיה כאשר יניח משה את ידו וגבר עמלק“. בימי הבינים, למשל, היתה מגיפת הדבר („המגיפה השחורה“) מביאה שואה על אירופה, ובשנים 1346—1351 הגיע מספר קרי בנותיה לעשרים וחמשה מיליון, אולם מכיון שגילה המדע את סיבות המגיפה ותנאי התפשטותה, עלה הדבר, במאמצים סניטריים שיטתיים, לבער את מקורות הזיהום והמגיפה כמעט נעלמה מארצות התרבות. ירפו המאמצים הללו — ותתחדש המגיפה. ואף זו: ככל שיעלו ויתעלו כוחות היצירה, כן יחמירו מאמצי ההסתגלות במובנה הרחב. לכן תקשינה התוצאות הצפויות עקב התנאים המביאים לידי התרופפות מאמצי ההסתגלות. כל הגבוה יותר מעל הארץ, כשלונו מביא לידי נפילה חמורה ביותר, ובשלים הגבוהים של כוח היצור שבאדם, המתגלם בחיים ההיסטוריים של עמי התרבות, עלול כשלון כזה להביא למרום הטרגדיה העולמית, כזו שנתגלתה בתקופתנו.

כשהרים הנאציזם ראש בגרמניה, היו לא רק אנשי הרוח ואנשי השמאל, אלא גם מדינאים כצ'רצ'יל, מזהירים את העולם מפני הזדיינותם של הנאצים, הדוגלים בתורת ההשמדה של הגזעים החלשים, אבל העמים המנצחים היו שרויים בעיפות ובשאננות שבאו בעקבות מלחמת העולם הראשונה. בשעה שעמדו להלחם, כבר הגיעה תורת-הגזע הנאצית לממדי שואה חבר-ית. והרי לפנינו כעין מחזור דיאלקטי מסויים של הזיונות היסטוריים, שאפשר להגדירו כ„תוק שלשת השלבים או שלש התקופות בתהליך ההתפתחות של שואה סוציאליט“. התקופה הרא-שונה היא תקופת השאננות, כשגורמים גלויים וחבויים מחלישים מתיחותם של כוחות היצירה בעמי התרבות, ושוב אין מעצור לפני כוחות ההרס. התקופה השניה היא תקופת השואה,

או במילא היא הורסת את הישן. שיטה פילר סופית חדשה מבטלת את ההשקפות שקדמו לה, והוא הדין בהישגי המדע, התעשייה והמדיניות. זוהי סתירה לשם בנין, כששניהם משולבים זה בתוך זה ומתנים זה את זה. אולם היחס הדיא-לקטי הזה הוא, באמת, כללי יותר. אותה אמצאה עצמה של הדמיון היוצר אפשר-שיהיה בה משום יצירה ואפשר משום הרס, בהתאם לתנאים ולדרכי שימושה של האמצאה. למעשה אפשר להבחין כאן שלוש אפשרויות, האפשרות הראי שונה היא הדרך הסיזיפית, משל לאדם הממלא חבית נקובה מים, כשהמאמץ המחודש שבעבודה זו מכלה את עצמו תמיד תוך כדי התהוותו. חקלאי המגדל תבואה שאין לה קונים בשוק (מפני עודף היצע על הביקוש או מפני חוסר הסדר בשוק העולמי) ותבואתו הולכת ונרקבת, ואם המצב הזה נמשך שנים רבות, הרי החקלאי מרגיש שהוא שקוע במאמץ סיופי האוכל את עצמו. והרי אפשרות שניה, כשהעבודה שביצירה מביאה ברכה ו"מוסיפה" בזה על הקיים ערכים חשובים וחיוניים. זוהי יצירה חיובית, שתוצאור תיה "למעלה מאפס", והן יכולות לגדול עד רום כל המעלות בהתאם לשיעור כוח היצירה. ולהיפך, וזוהי האפשרות השלישית, אם התידוש שביצירה מביא לידי הרס הקיים, הרי זו יצירה שלילית שתוצאותיה הן "למטה מאפס", והן הולכות ויורדות במדרון השלילה, בהתאם לכוח ההרס. הסאדיסט, האחוז תשוקה חולנית לגרום צער ונזק, משתמש בכל כושר ההמצאה של הדמיון כדי לעשות מעשי הרס. ואם השלטון בידו, ככל שדמיונו גדול יותר, גם כוחו להחריב גדול יותר.

אנו מבחינים שתי תכונות ביצירה. האחת היא ההמצאה, שעל ידה מתחדש או משתנה חומר העבודה, והאחרת היא הפריון, היינו שעבודת היצירה מפרה על ידי התידוש את הקיים ומוסיפה עליו. כושר ההמצאה משותף לכל סוגי היצירה כשלילית כחיובית, ואילו היצירה החיובית יש לה גם סגולת הפריון, בעוד שזו אינו מצווה כלל ביצירה האפסית, והיצירה השלילית יש לה תכונה הפוכה מזו של הפריון (פריון שלילי).

אפשר להביא דוגמה ממקצוע המחמיטיקה, המחלקת, בדרך כלל, את המספרים לשתי שורות, מכאן מספרים חיוביים למעלה מאפס (M^+) עד אינסוף (+), ומכאן מספרים שליליים למטה מאפס (M^-) עד אין סוף (-). הוא הדין אנו

של הכוחות הפועלים בחברת העמים, על מנת להכיר בעוד מועד את סימניה הראשונים של התרופפות הכוחות היוצרים בחברה ולקדם כאמור על ידי אזעקה והתעוררות שכנגד את פני תקופת השואה הסוציאלית.

אמנם אין התחנה יכולה להשפיע על הגורמים הפוליטיים והכלכליים בעולם, המביאים לידי שאננות — שואה. אבל גם תחנה מיטריי-אולוגית אין בידה למנוע סערות, אך בידה להזהיר אניות ויורדייים על הסכנה בעוד מועד. לא יאמן כי יסופר לעתיד לבוא, שבכל דור ודור באה על האנושות אותה פורענות ולא נקפו אצבע להתגונן כנגדה. במלחמת-העולם הראשונה פרצה בתורכיה מגפת הגנוסיד (רצח גזע) שאכלה כמיליון נפשות ארמניות. ובמלחמת העולם השנייה פגע הגנוסיד הנאצי בעיקר ביהודים, שמספר קרבנותיהם הגיע לששה מיליונים. בשני ה"מקרים" הוקמו ועדי הצלה במאוחר — לאחר שהתחילה השואה ומיליוני אנשים כבר התלבטו ללא מוצא במלכודת-המוות. יתכן שאילו היו הבריות מוזהרים שנה קודם על ידי אזעקת-עולם מוסמכת ומארגנים ועדי הצלה בעוד מועד, אפשר היה להציל מיליוני אנשים. ואף זו: האזעקה הפומבית יש בה כדי לרפות במידה גדולה את ידי המרצחים עצמם. תכניות גנוסיד זה טיבן שהן נערכות במסתרים, ולובשות צורת חוק, כשהחוק והתיכונן מכוונים בעיקר להסוות את השואה עצמה מפני העולם והקרבת עצמם עד הרגע האחרון. בתורכיה היה קיים "חוק הגירוש", שלפיו היו הארמנים מגורשים בלבד... ועל שערי המחנה בטרבלינקה נקבע שלט: "אל תפחדו — אתם מובלים לעבודה!" תכנית הגנוסיד אינה עומדת, מטבעה הפסיכו-לוגי, בפני אור הפומביות, אם רק נגה עליה לפני התפרצותה. משל לאותם הידקי המוות, שמטבעם הביולוגי אינם מתקיימים אלא במקומות חושך, והם נחלשים מאליהם לאור קרני השמש. לאמיתו של דבר, הדברים עמוקים יותר ומוחשים יותר מבחינת, הפסיכולוגיה האינטימית שבעומק, היורדת לנבכי כוחות היצירה.

ב

המתבונן בחיי הנפש לעומקם יעמוד על היחס הדיאלקטי האינטימי שבין כוחות היצירה לכוחות ההרס. לפנינו, קודם כל, החזיון, שאפשר להגדירו כך: "הרס שביצירה ויצירה שבהרס". כי יצירה מביאה עמה משהו חידוש, ובמכונן

תקפה ואיכותה, מביאה לידי גרעון יצירה כרוני, ובאמת, הנברוזה, והנזיון המוסרי, הבאים עקב גרעון יצירה, הם כשלעצמם כוחות הרסניים. הנברוזה מביאה לידי הפרעות נפשיות, המערערות את האזיון הנפשי (הרס עצמי). והנזיון המוסרי עושה את האדם לכוח הרסני כלפי חוץ (הרס הזולת). אם אין לאדם אפשרות לספק את כוח היצירה האישי שלו באורח חיובי, הריהו בא לידי רפיון וריקנות נפשית, ואז מתפרצים אימפולסיביט כוחות היצירה השלילית של העצבת וההתנוונות המוסרית. זאת ועוד אחרת. היצירה החיובית המרחיבה את האישיות וכושר הסתגלותה, היא מטבעה מקורית והאדם מוצא בה ביטוי ל"אני" האינטימי ביותר, ואילו היצירה השלילית, ההורסת את האישיות, מורגשת ככוח פרימיטיבי זר, חולני או כפוי.

בתנאים כתיקונם שולטים באדם יצרי היצירה האישית, ואילו בתנאים בלתי נאותים, הבולמים לזמן ממושך את תשוקת היצירה, מתפרצים יצרי ההרס הממלאים לפי דרכם את הריקנות שנתהוותה בנפש. ככל שהאדם גבוה יותר בדרגת התרבות, נפילתו עמוקה ומסוכנת יותר. היחס הדינאמי הזה שבין שני סוגי היצירה מחלק את היצירה, כביכול, לשני סוגים גיודיים, אשר, בלשונה של תורת החשמל, יש לאחד מהם פוטנציאל חיובי, ולאחר — פוטנציאל שלילי. אותו החוק הדינמי מתגלה, כאמור, בחיי הנפש הסוציאליים. אם גורמים היסטוריים מטילים רפיון ושאננות על הכוחות היוצרים בחברה, מתפרצים כמאליהם כוחות היצירה השלילית, ועל הבימה ההיסטורית משתלטים פשעים ופושעים נושאי ההרס, העלולים להגיע עד לדרגת שואה סוציאלית. אבל בחיי החברה, בהבדל מחיי היחיד, מעוררת השואה עצמה את הכוחות הנרדמים למען התרבות וההתחדשות.

מוצאים בשורת היצירה החיובית שלמעלה מאפס (החל ביצירה לשעתה ועד יצירה נצחית אוניברסלית), ושורת היצירה השלילית שלמטה מאפס (החל בהרס חולף ועד לשואה סוציאלית). אבל להלן נראה שכאן נכונה יותר השואה אחרת.

ראינו כי כוח היצירה עלול ללכת בשלושה כיוונים: שלילי, חיובי ואפס. עלינו לעמוד על הגורמים הפסיכולוגיים הקובעים את כיוונו של הכוח היוצר באדם.

היצירה האפסית או הסינפיית אין אדם נור"מאלי יכול לעמוד בה. עבודה כזו מעוררת יסורי נפש, העושים את החיים קשים מנשוא, עד שהם מחבבים את המוות על האדם. בדרך כלל שואף כל אדם נורמלי לעבודה פרודוקטיבית, המתחדשת דברים חדשים ושיש בה כדי לספק צרכים חיוניים. יותר שהעבודה קרובה ליצירה חיובית (למען הקיצור נקרא לזו "יצירה" סתם), יותר היא "מעניינת" לאדם וגורמת לו שמחה. ככל שהעבודה קרובה יותר למיכאניות הדגונית, יותר היא משעממת ומדכאת את רוחו של האדם. שעמום של שנים רבות סופו שמביא לידי ריקנות נפשית, עצבנות או התנוונות מוסרית. במצב זה של רפיון מתפרצות נטיות נברוטיות למיחושים, או נטיות בלתי-מוסריות, כשהאדם מתמסר, למשל, למשחק קלפים, לשיכרות וכיוצא באלה. כל מקום שאתה מוצא גרעון יצירה, סכנת התנוונות קיימת. אלא שלכל אדם יש מנת יצירה משלו. העבודה המעניינת, למשל, את האדם הבינוני, עלולה להיות משעממת לאדם המחונן בכשרונות נעלים, מפני שאין בה משום פריון בערך לתשוקה ולכושר היצירה של האדם המוכשר. הוא הדין באי-התאמה איכותית בין העבודה לכשרון העובד. העבודה שאינה מספקת את תשוקת היצירה האינדיבידואלית לפי